

ضرورت ویرایش علمی فهرست‌های نسخه‌های خطی

ابوالفضل حافظیان

کتابشناس و فهرست‌نگار
miraseshabab@gmail.com

مقدمه

فهرست‌نگاران حلقه وصل میان میراث مکتوب مخزون در گنجینه‌های در بسته نسخه‌های خطی و میراث پژوهانند و هرچه در شناسایی نسخه‌ها با تکیه بر تخصص و ملتزم بودن به تعهد، کامل‌تر و صحیح‌تر کار خود را به انجام برسانند، علاوه بر خدمت شایسته به پژوهشگران این عرصه، به تدوین تاریخ علم مدد بیشتری می‌رسانند و غنای تمدن و فرهنگ اسلامی را نمایان‌تر می‌سازند.

دستیابی به یک فهرست کم‌غلط یا بی‌اشتباه و رسیدن به مقام یک فهرست‌نگار ماهر، فاضل و مجرب، سازوکاری دارد که در جای خود به تفصیل باید بیان شود. در این نوشتار کوتاه برآنیم که در ابتدا از نقد و بازنگری در فهرست‌های چاپ‌شده گزارشی به اجمال ارائه دهیم، سپس لغزش‌گاه‌های فهرست‌نگاری را در چند بند کوتاه بیان کنیم، تا بحث برسد به ضرورت بازبینی و ویرایش علمی فهرست‌های نسخه‌های خطی پیش از انتشار آنها به وسیله فهرست‌نگاران دقیق و فن‌آشنا. در نهایت گزارشی از بررسی یک فهرست در آستانه انتشار می‌آید، باشد که علاقه‌مندان جوانی را که آرزومندند روزی فهرست‌نگاران قابلی شوند به کار آید.

۱. بازنگری فهرست‌های چاپ شده

نقد و بررسی فهرست‌های نسخه‌های خطی، پس از چاپ آنها، کاری است که فهرست‌نگاران مجرب در هنگام مرور و مطالعه هر فهرستی به آن می‌پردازند و معمولاً فهرست‌های موجود در کتابخانه خصوصی‌شان مشحون از حواشی و اصلاحات است. گواه این سخن فهرست‌هایی است که در کتابخانه‌های شخصی مرحوم استاد سید عبدالعزیز طباطبائی، مرحوم استاد سید محمدعلی روضاتی و مرحوم استاد عبدالحسین حائری در دسترس مراجعه‌کنندگان قرار داشت.

اقل العباد هم به حسب علاقه و شوقی که به مخطوطات اسلامی دارد، صدها فهرست را از نظر گذرانده و در حاشیه برخی از آنها یادداشت‌هایی نگاشته و نمونه‌ای از این یادداشت‌ها را در قالب مقالات متعدد در نشریات مختلف به چاپ رسانیده است. از جمله:

۱. حواشی بر دوره فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، که در گزارش میراث به چاپ رسید.
۲. حواشی بر دوره فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه آستان قدس رضوی و کتابخانه ملک که در عطار دانش منتشر شد.
۳. حواشی بر فهرس نسخه‌های خطی شهرستان‌های مختلف ایران که در میراث شهاب آمده است.
۴. نقد فهرست نسخه‌های خطی عربی کتابخانه وزارت امور خارجه، منتشر شده در میراث شهاب.
۵. حاشیه بر فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه دکتر مهدی محقق، که در مرزبان فرهنگ (جشن نامه دکتر سید محمود مرعشی) به چاپ رسید.
۶. حاشیه بر فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه فرهنگستان زبان و ادبیات فارسی، که در جشن‌نامه استاد سید احمد اشکوری منتشر شد.
۷. حواشی بر دوره فهرس کتابخانه مجلس شورای اسلامی که در سالنامه جنگ به چاپ رسید و در چاپ جدید فهرست کتابخانه مذکور نیز این اصلاحات وارد گردید.
۸. حواشی بر دوره فهرس کتابخانه ملی، که در نشریه

کتاب شیعه منتشر گردید.

بر دیگر فهراس کتابخانه‌های داخلی و خارجی نیز ملاحظات و تصحیحاتی نوشته‌ام که امیدوارم فرصتی دست دهد تا همه این حاشیه‌ها و یادداشت‌ها را در کتابی به نام «صواب‌نامه فهراس» گردآورم و منتشر نمایم.

۲. لغزش‌گاه‌های فهرست‌نویسی

در مقالات پیش‌گفته لغزش‌گاه‌ها و انواع اشتباهاتی را که ممکن است به فهرست‌های نسخه‌های خطی وارد شود یادآور شده‌ام. هر فهرستی باید از دو بخش مجزای کتابشناسی و نسخه‌شناسی تشکیل شود، و در هر بخش اطلاعات کامل نسخه بیان شود.

۱- حداقل اطلاعاتی که در بخش اول می‌آید از این قرار است: ۱. نام کامل کتاب؛ ۲. موضوع آن؛ ۳. زبان؛ ۴. نام مؤلف؛ ۵. تاریخ وفات مؤلف؛ ۶. ابواب و فصول کتاب؛ ۷. ارجاع به منابع کتابشناسی و تراجم و فهراس دیگر؛ ۸. قطعه‌ای از آغاز و انجام نسخه.

۲- در بخش دوم این اطلاعات باید وارد شود: ۱. نوع خط؛ ۲. نام کاتب؛ ۳. تاریخ و محل کتابت؛ ۴. تصحیحات و بلاغ‌ها؛ ۵. حواشی؛ ۶. تزئینات؛ ۷. تملک‌ها و مهرها؛ ۸. یادداشت‌های برافزوده؛ ۹. قطع نسخه و تعداد برگ‌ها و سطرها؛ ۱۰. شماره نسخه در مخزن که با آن بتوان نسخه را درخواست کرد.

و البته نکات و مشخصات مهم دیگری هم هست و فهرست‌نگار باید به فراخور حال هر نسخه - که هر نسخه برای خود عالمی متفاوت با نسخه‌های دیگر دارد - و با تکیه بر مهارت‌ها و تجارب خود و با اسلوبی منظم و دقیق به معرفتی کامل نسخه‌ها بپردازد و این اطلاعات را به‌صورت صحیح در فهرست منعکس نماید.

حال ممکن است در برخی فهرست‌ها بر اثر بی‌توجهی، شتاب‌زدگی یا کم‌اطلاعی فهرست‌نگار و یا حتی اهمال‌کاری حروف‌چین و نمونه‌خوان یا به هر دلیل دیگری، در گزارش اطلاعات لازم اشتباهاتی رخ دهد. مثلاً نام کتاب یا مؤلف مجهول بماند یا به‌صورت ناقص و نادرست درج شود و یا فهرست‌نگار برای نسخه‌ای که برایش مجهول مانده، نامی به

سلیقه خود انتخاب کند و به این مطلب تصریح نکند. اینجا پیشانی کار و مهم‌ترین سرنخ برای شناسایی نسخه است، که خطا در آن کاربران را به بی‌راهه می‌برد. کثرت نسخه‌های مجهول‌مانده در هر فهرستی، ضعف فهرست‌نگار را در شناسایی عناوین کتاب‌ها و مؤلفین آنها آشکار می‌سازد. به‌خصوص حصول اطمینان از انتساب کتاب‌ها به مؤلفان ضرورتی انکارناپذیر است. گاهی فهرست‌نگار نام کتاب را درست می‌نویسد، ولی مؤلف را اشتباه شناسایی می‌کند و گاهی بالعکس.

دقت در تعیین موضوع و زبان نیاز به آشنایی با علوم اسلامی و زبان‌های رایج بین مسلمین همچون عربی و فارسی و حتی ترکی و اردو دارد. در همین ایام دیدم فهرست‌نگار عزیزی، مؤلف اصول کافی را، علامه مجلسی ثبت کرده است! و در برخی فهراس، با توجه به آغاز و انجام نسخه، پی بردم که کتاب تهذیب الاحکام را استبصار معرفی کرده‌اند! در نقل آغاز و انجام کتاب‌های فارسی نوعاً فهرست‌نگاران عرب می‌لنگند و در کتاب‌های عربی فهرست‌نگاران ناآشنا با زبان عربی به خطا می‌روند.

عدم مراجعه به مصادر کتابشناسی و تراجم‌نگاری و مقایسه نکردن نسخه مورد معرفتی با نسخه‌های همگون آن که در فهراس دیگر معرفتی شده‌اند، عیار کار را پایین می‌آورد. در بخش دوم ارائه صحیح اطلاعات در بیان نام کاتب و محل کتابت، به‌خصوص در تخمین تاریخ کتابت و ذکر خصوصیات و امتیازات دیگر نسخه، از اهمیت فوق‌العاده‌ای برخوردار است.

اهمال در معرفتی رساله‌های موجود در مجموعه‌ها مبتلابه بسیاری از فهرست‌نگاران است. یک فهرست‌نگار عالم و کوشا، با تکیه بر دانایی‌ها و تجارب خود و با کنجکاوی و شکیبایی است که می‌تواند اهمیت و امتیاز نسخه‌های موجود در کتابخانه‌ها را برای پژوهندگان میراث‌مکتوب بازگو و روشن نماید؛ چرا که فهرست‌نگار حلقه وصل میان گنج‌های مخفی در گنجینه‌ها و علاقه‌مندان به میراث است و اگر به وظیفه خود به‌درستی عمل ننماید، سرمایه‌های علمی ما سال‌ها در بوتۀ فراموشی از دسترس گوه‌رشناسان به‌دور خواهند ماند. ده‌ها نکته بایسته دیگر در این میدان هست که باید مورد

توجه جوانان عزیز علاقه‌مند به شناسایی نسخه‌های خطی قرار گیرد که ذکر همه آنها مجال وسیع‌تری می‌طلبد.

۳. ضرورت ویرایش علمی فهرست‌ها پیش از انتشار

نتیجه بحث مای تواند بر ضرورت بازبینی فهرست‌ها به وسیله افراد کاربلد، پیش از چاپ و انتشار آنها، تأکید نماید.

در پی انتشار مقالاتی که در نقد فهرس مختلف نوشته بودم، برخی از کتابخانه‌های داخلی و خارجی به جهت حسن ظنشان به اقل العباد، مجلداتی از فهرسشان را پیش از انتشار برای نظرخواهی و انجام ویرایش علمی در اختیارم نهادند، که با حداکثر توان آنچه می دانستم را در اصلاح آنها به کار بردم. تا کنون یک جلد از فهرست نسخه‌های خطی دانشگاه تهران، شش جلد از فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه ملی، یک جلد از فهرست نسخه‌های خطی آستان قدس رضوی، چند جلد از فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مجلس، دو جلد از فهرست نسخه‌های خطی یکی از کتابخانه‌های هند و مجلداتی از فهرس کتابخانه‌های عراق و برخی از فهرسی که در قالب مقاله در مجموعه نسخه‌پژوهی و نشریه‌های کتاب شیعه و میراث شهاب به چاپ رسیده یا در دست انتشار است را پیش از چاپ بازبینی نموده و در ویرایش علمی آنها، حتی با حذف حقوق معنوی و مادی‌ام، از هیچ کوششی دریغ نکرده‌ام.

واضح است که در هر فهرستی می‌توان نقاط ضعف پیدا کرد و فهرست‌های خود را نیز از این قاعده استثنا نمی‌کنم. معمولاً فهرست‌نگاران یک نسخه از فهرس چاپی‌شان را دم دست خود می‌گذارند، برای تجدیدنظر و درج اصلاحات. از باب نمونه استاد سید احمد حسینی اشکوری اصلاحات مهمی بر دوره فهرستی که برای نسخه‌های خطی کتابخانه آیت‌الله مرعشی^{۲۰} نوشته‌اند دارند، که بخشی از آنها را به چاپ رسانده‌اند. ولی کثرت اشتباهات در فهرست‌هایی که اخیراً نوشته می‌شود قابل قبول نیست. در گذشته مفسرین ما منابع و مصادر امروز را نداشتند، حتی الذریعه هنوز چاپ نشده بود. امروزه وجود پایگاه آقابرگ، انتشار فنخا و دنا و التراث العربی المخطوط فی مکتبات ایران العامة و کتاب ارزنده و کارگشای آغازنامه و صدها فهرست بزرگ و کوچک جدید، راه را هموار کرده و به خصوص دستیابی به اطلاعات

کتابشناسی را سهل نموده است؛ البته برای حصول اطمینان نگاه به منابع راه مناسبی است، ولی بسنده نیست.

افزون بر اینها، کتاب‌ها، جزوه‌ها و مقالاتی که برای آموزش فهرست‌نگاری، کتابشناسی و نسخه‌شناسی در این سال‌ها به چاپ رسیده و کلاس‌هایی که اساتید فن برگزار کرده‌اند و مصاحبه‌هایی که با پیش‌کسوتان فهرست‌نگاری انجام گرفته است، همراه با کار عملی در حضور فهرست‌نگاران ماهر و باتجربه، در اختیار کسانی است که می‌خواهند به عرصه فهرست‌نگاری وارد شوند و با دانش و مهارت کافی نسخه‌های خطی را به صورت صحیح شناسایی نمایند و به فرموده استاد زنده‌یاد عبدالحسین حائری گامی در جهت تدوین تاریخ علم بردارند؛ نه اینکه لیست و سیاهه‌ای شتاب‌زده، بی روح و مغلوپ از نسخه‌ها بردارند و به فکر چاپ آن باشند.

در صد بالایی از اشتباهاتی که به فهرست‌های مشترک و درهم‌کردی همچون دنا و فنخا راه می‌یابد، بر اثر همین شتاب‌زدگی‌ها و ورود غیر اصولی نوآموزان به این عرصه است.

۴. نمونه ویرایش علمی فهرستی در آستانه انتشار

در اینجا فهرستی نقد می‌شود که پیش از انتشار به من سپرده شده است تا اصلاحات لازم در آن اعمال شود. در این فهرست ۱۸۱ نسخه خطی موجود در یکی از کتابخانه‌های عراق معرفی شده و این فهرست را نویسنده عراقی به زبان عربی تنظیم کرده است. بیش از این توضیح درباره دیگر مشخصات فهرست و نویسنده آن ضرورتی ندارد؛ چون در مقام بحث علمی هستیم و با شخص خاصی سروکار نداریم.

لغزش‌های مهم فهرست مذکور در چند بند ذکر می‌شود:

یکم: اشتباهات فاحش در تعیین عنوان کتاب و نام مؤلف

- نسخه‌ای را به عنوان المصباح فی النحو از ناصرالدین بن عبدالسید مطرزی نحوی (د. ۶۱۰ق) معرفی می‌کند. این نسخه از آغاز افتادگی دارد، ولی در انجام کامل است. با توجه به انجام نسخه و مراجعه به التراث العربی المخطوط فی مکتبات ایران العامة (ج ۸، ص ۳۲۸) مشخص شد که نسخه مذکور ضوء المصباح در شرح مصباح مطرزی از تاج‌الدین محمد بن محمد اسفراینی (د. ۶۸۴ق) است و تاریخ کتابت نسخه سال ۸۶۰ق ثبت شده است.

- رساله‌ایساغوجی را نشناخته و به عنوان «رساله فی المنطق» معرفی کرده است.
- نسخه‌ای را به عنوان «رساله جفریه» از میر غیاث الدین منصور دشتکی دانسته است که با مراجعه به منابع مشخص شد نسخه مذکور «تحفه روحانی = اسرار الحروف» از محمد بن اسعد دوانی (۹۰۸ق) است (نک. دنا، ج ۲، ص ۹۴۷؛ فنخا، ج ۷، ص ۴۴۰؛ الذریعه، ج ۳، ص ۴۳۷).
- نسخه‌ای که به عنوان بحر الجواهر فی الطب القدیم از محمد بن یوسف هروی معرفی شده، با عنوان بحر الجواهر فی حل لغات السائر در فنخا (ج ۵، ص ۷۲۶) آمده است.
- رساله‌ای را به عنوان «صحّه و صدا» از مؤلفی مجهول آورده که در واقع «صیحه و صدا» از دوانی است، که در فهرست کتابخانه دانشگاه تهران (ج ۶، ص ۲۲۴۵) معرفی شده است.
- رساله‌ای را به عنوان «الداهیه فی العروض و القافیه» معرفی کرده که «مخزن الجواهر = کامرانی» از حقیری هروی (۹۴۲ق) است و در فنخا (ج ۲۵، ص ۸۲۹) و فهرست نسخه‌های خطی فارسی منزوی (ج ۳، ص ۲۱۹۸) نسخه‌هایی از آن شناسانده شده است.
- نسخه‌ای ۱۴۵ برگه در عروض به زبان عربی را، با عنوان «شرح النظم فی العروض مع شرح القافیه» تألیف محمد باقر بن علی مجلسی، معرفی می‌کند، که در نام کتاب و مؤلف تردید دارم. باید به منابع ارجاع می‌داد و در صورت منحصر بودن، کتابشناسی مفصلی می‌آورد.
- در جای دیگر گوید: «دیباچه قصیده مصنوع تانی اهل شیرازی» که باید می‌گفت: «دیباچه قصیده مصنوع ثانی» از محمد اهل شیرازی (۹۴۲ق) که در ضمن کلیات اهل در فهرست نسخه‌های خطی فارسی منزوی (ج ۳، ص ۱۸۴۸) معرفی شده است.
- کتابی را با عنوان «فی بیان الناسخ و المنسوخ» معرفی کرده، که عبارت «فی بیان» اضافی و گمراه‌کننده است و باید می‌نوشت: «الناسخ و المنسوخ».
- نسخه‌ای را به عنوان «وقایع الايام» از عباس قمی (محدث قمی صاحب مفاتیح الجنان، درگذشته ۱۳۵۹ق) معرفی کرده است، در حالی که تاریخ کتابت در نسخه «سوم شعبان ۱۰۷۸» ثبت شده و با توجه به آغاز نسخه، به راحتی می‌توان نام کتاب و مؤلف را به دست آورد، که کتاب امالی از شیخ صدوق (د. ۳۸۱ق) است که در ذریعه (ج ۲، ص ۳۱۵) و فنخا (ج ۴، ص ۸۱۹) معرفی شده است.
- آغاز نسخه: المجلس الاول وهو يوم الجمعة. حدثنا الشيخ ابو جعفر بن محمد علی بن الحسین بن دوس (کذا و الصحيح: موسی) بن بابویه القمی.
- نسخه دیگری را با عنوان «العشرة» تألیف ابن محمد یوسف شاه قلی افشار آورده است، که اگر یک بار آغاز و انجام نسخه را می‌خواند، پی می‌برد که نسخه چیزی نیست جز اصول کافی، مهم‌ترین و مشهورترین کتاب حدیثی شیعه، از ثقة الاسلام کلینی (د. ۳۲۸ق).
- درباره نسخه‌ای نوشته «کتابی در طب فارسی» مجهول العنوان، تألیف شریفی. با مراجعه به فهرست مشترک پاکستان (ج ۱، ص ۵۱۳) مشخص شد مفردات هندی از حکیم محمد شریف خان است.
- کلمه‌ای از آغاز یا انجام نسخه‌ای را گرفته و بدین مناسبت آن را «عوارض الزمان» از مؤلفی ناشناخته دانسته، که در واقع «حاشیه شرح مختصر المنتهی» است در اصول فقه اهل سنت که در فنخا (ج ۱۲، ص ۲۴) و کشف الظنون (ج ۲، ص ۱۸۵۳-۱۸۵۷) شناسانده شده است.
- «رساله فی قبله خراسان» را از حسین بن عبدالصمد حارثی (پدر شیخ بهایی) دانسته، در حالی که در التراث العربی المخطوط (ج ۱۰، ص ۳۸) و فهرست عکسی مرعشی (ج ۳، ص ۴۶۷) به محقق کرکی منسوب شده است.
- با اینکه نسخه‌ای را سابقاً به عنوان «رساله جعفریه» از محقق کرکی (د. ۹۴۰ق) شناخته، ولی نسخه دیگر آن را نشناخته و «رساله فی الصلاة» نام نهاده است.
- «تلویح الطب» را که مختصر ذخیره خوارزمشاهی است از اسماعیل جرجانی (د. ۵۳۱ق) دانسته است، در حالی که اصل کتاب از جرجانی است و نام مختصرکننده آن معلوم نیست.
- «الأربعون كلمة منقول من الخصال» را از شیخ صدوق دانسته، در حالی که متن کامل خصال از شیخ صدوق است و کسی که چهل حدیث از آن را انتخاب کرده ناشناخته است.

- برای رساله‌هایی که عنوانشان را نشناخته است، می‌نویسد «مجهول العنوان»، در حالی که برحسب موضوع رساله می‌توان نامی برایش انتخاب کرد و داخل کروشه نهاد؛ مثلاً اگر رساله‌ای در فقه شیعی است، می‌توان گفت: [رسالة فی الفقه الشیعی] و آنگاه در بخش کتابشناسی قرائنی را که به شناسایی بیشتر آن رهنمون می‌شود، از دل رساله بیرون کشید.
- مناجات انجیلیه منسوب به امام سجاد را بدون تردید از آن امام همام معرفی نموده و آن را یکی از ادعیه صحیفه سجادیه برمی‌شمارد و به «الذریعه، ج ۲۲، ص ۳۳۹ [صحیح: ۲۳۹]» ارجاع می‌دهد. در حالی که شیخ آقابزرگ در ذریعه گفته: مناجات انجیلیه همراه با صحیفه سجادیه به چاپ رسیده است.
- نسخه ای که به عنوان «رسالة فی القدر» معرفی شده، در منابع به نام المقنعة آمده است (الذریعه، ج ۲۲، ص ۱۲۵؛ فنخا، ج ۳۱، ص ۲۶۹).

دوم: اهمال در معرفی مجموعه‌ها

- مجموعه‌ای از رسائل شیخ احمد احسائی و کاظم رشتی را بدون مشخص کردن عناوین رساله‌ها، چنین می‌آورد: «الرسالة الاولى»، «الرسالة الثانية»... تا «الرسالة التاسعة». با یک مراجعه گذرا مشخص شد: رساله ششم مجموعه مذکور «اصول الدین» از کاظم بن قاسم رشتی (۱۲۵۹ق) است، که در فنخا (ج ۴، ص ۱۸۵) معرفی شده است و رساله هفتم «اعتقادات» هموست که وصف آن در فنخا (ج ۴، ص ۱۸۲) آمده است.
- مجموعه‌ای از رساله‌های منسوب به جابر بن حیّان را با یک عنوان «رسائل جابر بن حیّان» می‌آورد و زحمت شناسایی تک تک رساله‌ها را به جان نمی‌خرد.
- رساله‌هایی از سید مرتضی علم الهدی (۴۳۶ق) را بدون تفکیک نمودن و مشخص کردن عناوین آنها به عنوان «رسائل الشریف المرتضی» می‌آورد و اینچنین کار را بر خود آسان می‌سازد.
- در معرفی مجموعه‌ها بعضاً رساله‌هایی را از قلم انداخته است. با توجه به عدم همخوانی آغاز و انجام رساله‌های

- معرفی شده به این نکته پی بردم.
- «رسالة تهلیلیه» تألیف دوانی را معرفی کرده و در بخش کتابشناسی آورده است: فی نهایت النسخة کتبت الرسالة الموسومة بالعدالة؛ بدون هیچ توضیح دیگری از نام مؤلف و توصیفات کتابشناختی و ذکر منابع.

سوم: خلط میان تاریخ تألیف و تاریخ کتابت نسخه

- تاریخ کتابت «رسالة جعفریه» از محقق کرکی (د. ۹۴۰ق) را دهم جمادی الآخر سنه ۹۱۷ ثبت کرده، در حالی که تألیف کتاب در آن تاریخ به پایان رسیده است.
- نسخه‌ای از الصواعق المحرقة ابن هجر هیشمی (د. ۹۷۳ق) را با تاریخ کتابت شوال ۹۵۰ می‌آورد، که این تاریخ تألیف کتاب است.
- تاریخ کتابت «المصابیح فی شرح المفاتیح» اثر محمد جعفر بهبهانی (د. ۱۲۴۵ق) را ششم محرم ۱۲۱۵ ثبت می‌کند، که این تاریخ در الذریعه (ج ۲۱، ص ۷۹) به عنوان تاریخ تألیف کتاب ذکر شده است.
- «بحر الاصداف» تألیف قطب الدین رازی (۷۶۶ق) به گفته آقابزرگ در الذریعه (ج ۳، ص ۳۰) در ۱۳ جمادی الآخر ۷۳۳ تألیف آن به پایان رسیده است. فهرست‌نگار محترم تاریخ کتابت نسخه را ۱۳ جمادی الآخر ۹۳۳ می‌آورد و توضیح می‌دهد: تاریخی که در نسخه ثبت شده، یعنی ۷۳۳، اشتباه است.

چهارم: ناکافی بودن توضیحات بخش کتابشناسی

- توضیحات مفصل در بخش کتابشناسی در معرفی کتاب‌های مشهور مطلوب نیست؛ اما درباره کتاب‌های کم‌یاب و منحصر به فردی که در منابع ذکری از آنها به میان نیامده، ضروری است کتابشناسی در حد لازم بیان شود.
- «مفتاح الجنة فی مشکلات الكتاب والسنة» تألیف محمد مهدی بن ابی القاسم حسین موسوی شهرستانی را - که به احتمال زیاد نسخه‌اش منحصر به فرد است - بدون هیچ گونه توضیح کتابشناسی رها کرده است.
- «کشکول فوائد» - که احتمالاً عنوانی جعلی باشد - تألیف ملا محمد صادق بن محمد براوکاهی لنکرانی (د. ۱۲۸۵ق) را

بدون ارجاع به منابع کتابشناسی و تراجم‌نگاری و بی هیچ توصیف کتابشناسانه‌ای می‌آورد.

پنجم: اغلاط املائی و تایپی، به خصوص در نقلِ آغاز و انجام کتاب‌های فارسی

فهرست‌نگار که زبان مادری اش عربی بوده و آشنایی با زبان فارسی نداشته، آغاز و انجام کتاب‌های فارسی را با اغلاط فراوان نقل کرده است. حتی در نقل آغاز و انجام کتاب‌های عربی هم، بی اشتباه نبوده است. به عنوان نمونه به موارد زیر توجه فرمایید:

غلط	صحيح	فرغلی	قزاوغلی
الذی	الری	السیرازی	الشیرازی
عنه الباق	عن اتشاف	مصحف است	مصحف اوست
جین	چنین	الاثماطیقی	الارثماطیقی
آخر المخطوطات	آخر المخطوطة	متساوین	متساوین
تتضمن	تتضمن	دآجه	و آنچه
تضمنت	تضمنت	مطالوسبحان	مطالعه سبحان
الایضاح المکنون	ایضاح المکنون	خفافش	خفافش
العتالیق	العتالیق	هدایه	مداناه
ارواق	ارواح	محکات	محاکاة
المقانی	المقابی	عوالق	عوائق
بلیس محدود	لیس بمحدود	البیاض	البیاض
الاعراف	الاعراض	بالغة	باللغة
مسیح	مسیح	الذریعة فی تصنیف الشیعة	الذریعة الی تصانیف الشیعة
الزاقی	النراقی	التفضیل	لتفصیل
الهم	اللهم	لا فہما	لا فیہما
بالمشورة	المشورة	السرط السوء	الشرط الشرعی
السواد	السعداء	تقدیس	تقدّس
الواهلین	الواصلین	اولی	اولی
لرفع	الرفع	بکلتینا	بکلتینا
الاصابة	للإصابة	بکتابینا عنیة	بکتابنا عنیة
الرجع	المرجع	محمود	محمول
امین القضاء	امین القضاة	سجر	بحر
كشف الضنون	كشف الظنون	لجرم	لحرم
والله	و إلیه	هوطن لیس لحجة	هوطن لیس بحجة
		محمدهحسن	محملمحسن
		الغداء	الفداء
		بذر	هذا
		حبر	خبر
		قبلیة	قبیلة
		بُنّی	مبنّی
		اخصائي	احصای
		ترکرة	تذكرة
		لعت	لغت

اجدی	أعطى	مختافه	مختلفة
ودقیق	تدقیق	الذین	الذین
هولانیة	لاهوتیة؟	الحمود	المحمود
یکفنه	یکنیه	لیفزع	لیفزع
ذاتخ	ذاته	بهجد	بی حد

بیش از این وقت خوانندگان فرهیخته را به ذکر اغلاط املائی و تائیدی این فحصرصط (ببخشید: فهرست) تلف نکنم؛ فقط ذکر دو نکته ضروری است:

۱. فهرست‌نگار باید در تمام مراحل حروف‌چینی، نمونه‌خوانی و صفحه‌آرایی و حتی چاپ فهرست، حاضر و ناظر باشد، تا کتابی بی‌غلط یا کم‌غلط ارائه دهد و آلا کاربران وجود هر اشتباهی در فهرست را از چشم فهرست‌نگار خواهند دید.

۲. مرحوم استاد سیّد عبدالعزیز طباطبائی درباره کتاب‌های یکی از نویسندگان پرنویس به‌طنز می‌فرمود: کتاب‌های او به اندازه اعلامیه هم نمی‌ارزد، چون انسان وقتی اعلامیه را می‌نویسد، یک بار برمی‌گردد آن را می‌خواند و اغلاط احتمالی را تصحیح کرده و بعد آن را به چاپ می‌سپارد؛ ولی این نویسنده فقط می‌نویسد و می‌نویسد، بدون اینکه نوشته‌های خود را بازنگری کند!

ششم: خطاهای راه‌یافته در تعیین موضوع و زبان کتاب‌ها بدیهی است آشنایی اجمالی با علوم مختلف برای فهرست‌نویسی لازم است. همچنین فهرست‌نگار باید توانایی خواندن کتاب عربی و فارسی را داشته باشد و تفاوت میان زبان عربی و فارسی را با یک نگاه گذرا متوجه شود.

چند مورد از اشتباهات راه‌یافته در فهرست مورد بحث، در تعیین موضوعات کتاب‌ها:

- نسخه‌ای با عنوان «فی الاغانی والالحن» را در موضوع «طب» معرفی می‌کند؛ با اینکه عنوانی که انتخاب کرده، فریاد می‌زند که کتاب در موسیقی است.
- برای چند رساله در کیمیا موضوع «مختلفة» آورده است.
- رساله‌ای با عنوان «آداب العلامة عضدالدین» را با موضوع (اخلاق) معرفی می‌کند، در حالی که در غالب منابع به

دوس	موسی	الحمد لله	المنیة والأمل فی شرح کتاب الملل والنحل [مؤلفات الزیدیه، ج ۳، ص ۱۸۹]	محمد بن علی کرمانشاهی
ایضاً	ایضاً	الحمولله	الملل والنحل	بن باقر بن وحید البهبهانی
البرغاتی	البرغانی	الفاقیه	الناصرة	بالاجورد
الضاهرة	الظاهرة	الفاقیه	الناصرة	مجلس
نضیمینا	؟؟	الفاقیه	الناصرة	سبک‌نما
الحمد لله	الحمد لله	الفاقیه	الناصرة	کفّارة
الفاقیه	الفاقیه	الفاقیه	الناصرة	شمیل
اکرنا	ذکرنا	الفاقیه	الناصرة	زیده
المعرف	المعارف	الفاقیه	الناصرة	اوب
دام ضله	دام ظله	الفاقیه	الناصرة	مبکید
الاسرا	الأستار	الفاقیه	الناصرة	محررشت
الناطرة	الناصرة	الفاقیه	الناصرة	میکرد
النية والأهل فی شرح کتاب الملل والنحل	المنیة والأمل فی شرح کتاب الملل والنحل	الفاقیه	الناصرة	کیزا
محمد بن علی کرمانشاهی	محمد بن علی کرمانشاهی	الفاقیه	الناصرة	انوعها
بن باقر بن وحید البهبهانی	بن باقر بن وحید البهبهانی	الفاقیه	الناصرة	بحد
بالاجورد	بالاجورد	الفاقیه	الناصرة	
مجلس	مجلسی	الفاقیه	الناصرة	
سبک‌نما	استمناکند	الفاقیه	الناصرة	
کفّارة	کفّاره	الفاقیه	الناصرة	
شمیل	بی مثل	الفاقیه	الناصرة	
زیده	زیده	الفاقیه	الناصرة	
اوب	موت	الفاقیه	الناصرة	
مبکید	می‌گوید	الفاقیه	الناصرة	
محررشت	مجرست	الفاقیه	الناصرة	
میکرد	می‌گردد	الفاقیه	الناصرة	
کیزا	کثیرا	الفاقیه	الناصرة	
انوعها	انواعها	الفاقیه	الناصرة	
بحد	بی حد	الفاقیه	الناصرة	

کشف الظنون (؟)، ۸. الاعلام زرکلی، ۹. معجم المؤلفين، ۱۰. فنخا (در چند مورد اندک). برشمردن منابع مورد نیاز فهرست‌نگاران در این مختصر نمی‌گنجد و مقاله مفصل و مستقلى مى‌طلبد.

هشتم: خلط میان بخش‌های کتاب‌شناسی و نسخه‌شناسی گفتیم برای رعایت نظم و سهولت دسترسی به اطلاعات، معرفى هر نسخه باید از دو بخش مجزای کتاب‌شناسی و نسخه‌شناسی تشکیل شود و اطلاعات این دو بخش در هم خلط نشود.

- در معرفى نسخه شماره ۸۸، با عنوان کشکول مجهول المؤلف، در بخش کتاب‌شناسی هیچ توضیحی نیاورده، ولی در بخش نسخه‌شناسی می‌نویسد:

مشمول على ثمانية و عشرين كتاب مرتبة حسب الحروف الهجائية وكل كتاب فيه عدة ابواب اغلب موضوعاتها تشتمل على احاديث اهل البيت، كما وتشتمل على نوادر وفرائد ولطائف علم الكلام.

- همچنین در معرفى نسخه شماره ۹۸، با عنوان الكتاب المسطور فى شرح الرق المنشور از مهدى حسینی موسوی، در بخش نسخه‌شناسی نام کاتب و تاریخ کتابت نیامده، ولی در قسمت کتاب‌شناسی نوشته است:

النسخة بخط المؤلف فى يوم الأربعاء الاثنى عشر بقين من صفر ۱۳۰۶.

- در معرفى جامع الأحاديث النبوية قمی، در بخش کتاب‌شناسی می‌گوید:

فرغ من استنساخها محمدرضا بن شيخ محمد... بن زين الدين الصيداوى العاملى الخزرجى الانصارى فى الكاظمية يوم ۲۸ من شهر صفر سنة ۱۳۳۲هـ.

و در بخش نسخه‌شناسی دوباره نام کاتب و تاریخ کتابت را چنین می‌آورد: سید علی اصفهانی، فی شهر رجب ۱۳۳۵هـ.

- در معرفى شرح شرایع تألیف شیخ جعفر اعسم نجفی، در کتاب‌شناسی گوید: «النسخة بخط المؤلف» و در نسخه‌شناسی نام کاتب را نمی‌آورد.

عنوان «آداب البحث» در منطق معرفى شده است.

- تحفة العروس و نزهة النفوس تألیف مغربی را در اخلاق می‌داند، در حالی که در بخش کتاب‌شناسی می‌آورد: این نسخه در علم باه و تقویت آن است.

- الشمس المنيرة لتنوير البصيرة فى اصول الدين را در «اصول فقه» می‌داند؛ در حالی که عقاید و فقه زیدیه است، کما اینکه در مؤلفات الزیدیه (ج ۲، ص ۲۱۶) اینگونه معرفى شده است.

- اصول کافی که مهم‌ترین کتاب حدیثی شیعه است را در اخلاق معرفى می‌کند.

- همچنین صحیفه الرضا را در اخلاق می‌داند، که باید می‌گفت: در حدیث.

- برای قواعد العلوم العربیة موضوع «لغت» را برگزیده و حال آنکه در «ادب» است.

- عوامل ملاحسن را در «نحو و صرف» معرفى می‌کند. این را طلبه مقدمات خوان هم می‌داند که در «نحو» می‌باشد.

- جواهرنامه در طبیعیات را با موضوع کلی «مختلف» می‌آورد.

- الجفر الأسود در این فهرست با موضوع «فلسفه و حکمت» معرفى شده است.

- ما لایسع الطیب که در طب است را در فقه دانسته است. و مواردی از اشتباه در تعیین زبان کتاب‌ها:

- حدیقة المتقین از مجلسی اول و حاشیه آن را به عربی دانسته، در هر حالی که هر دو به زبان فارسی است.

- مقام الفضل که به زبان فارسی است را به زبان عربی آورده است.

هفتم: کم‌کاری در ارجاع به منابع

یکی از وظایف مهم فهرست‌نگار در معرفى نسخه‌های خطی، ارجاع به منابع کتاب‌شناسی، تراجم و فهارس مشترک و فهرست‌های کتابخانه‌های داخلی و خارجی است و تنها اکتفا به اطلاعاتی که از نسخه استخراج می‌شود، کافی نیست.

منابع اصلی این فهرست عبارتند از: ۱. کشف الحجب والاستار، ۲. الذریعه، ۳. کشف الظنون، ۴. هدیه العارفین، ۵. ایضاح المکنون، ۶. اکتفاء القنوع بما هو مطبوع، ۷. ذیل

نهم: خلط میان انجام کتاب و انجامة کاتب

تشخیص انجام کتاب (یا انجامة مؤلف) از انجامة کاتب در مواردی مشکل می‌نماید. فهرست‌نگار مانیز نمونه‌هایی از این اشتباه را در فهرست مورد بحث مرتکب شده است؛ مانند:

- انجام کتاب تحفة الزائر تألیف علامه مجلسی را چنین آورده است:

قد فرغت من تسوید هذه النسخة الشریفة المسمی بتحفة الزائر فی زیارة النبی صلوٰة الله علیهم من الائمة الاثنی عشر.

که همین عبارت کوتاه هم خالی از غلط املائی نیست. در حالی که انجام تحفة الزائر چنین است:

که در این کتاب منتفع گردند التماس دعا و زیارت دارم در حال حیات این مجرم و بعد از حیات.

- انجام نسخه‌ای را که به عنوان «تذکرة الاولیاء» از عطار نیشابوری معرفی کرده، چنین آورده است:

تمّ تمام شد ترکره (کذا) الاولیا مجلد بتاریخ ششم ماه شعبان روز جمعه سنه ۱۲۲۵هـ.

آغازی که برای این نسخه نقل می‌کند، متفاوت با آغاز تذکرة الاولیاء عطار نیشابوری است. ملاحظه فرمایید:

حمدی که اخصائی (کذا) ان مخیلة قیاس ارباب خیالات قاصر کرج و مرفوی جل جلاله.

البته با چند غلط فاحش.

- نسخه ای مجهول العنوان والمؤلف در عقاید زیدیه که انجامة کاتب را به عنوان انجام کتاب آورده، یعنی قرینه مهمی برای یافتن نام کتاب و مؤلف را ضایع کرده است.

آخر المخطوط: «تمت نساخة الأسماء الحسنی غفرالله لمؤلفها وکاتبها وقارئها وسامعها ولجميع المسلمين».

دهم: نیاوردن تصاویر نسخه‌های نفیس و نمایه‌های لازم در آخر کتاب

بگذارم و بگذرم. نه راقم سطور حوصله و توان شمارش بقیه اشکالات این فهرست ۱۵۳ صفحه‌ای که در آن ۱۸۱ نسخه

خطی معرفی شده است را دارد و نه شاید خوانندگان عزیز برای ادامه آن همراهی کنند.

برای تغییر ذائقه و از باب ارمغانی به خوانندگان فرهیخته‌ای که زحمت مطالعه این نوشتار را متحمل شدند، نام چند نسخه نفیس معرفی شده در این فهرست را می‌آورم:

- نسخه شماره ۲: ضوء المصباح، مورخه ۸۶۰ق؛

- نسخه شماره ۱۷: تحفة العروس مغربی، به احتمال از اوائل قرن ۸ق؛

- مجموعه شماره ۴۵: شامل ده رساله احتمالاً به خط شیخ حرّ عاملی؛

- نسخه شماره ۶۶: تحریر مجسطی، خواجه نصیرالدین طوسی، مورخه ۸۸۴ق.

- نسخه شماره ۶۷: مختصر محاسن الوسائل الی معرفة الأوائل، تألیف سویلی، به خط مؤلف در ۸۵۰ق.

- نسخه شماره ۷۲: قواعد المرام فی علم الکلام، تألیف ابن میثم بحرانی، مورخه ۹۴۴ق.

- نسخه شماره ۷۳: مجموعه، شامل دو رساله: ۱. قواعد المرام ابن میثم بحرانی؛ ۲. رساله در ارث ناشناخته، مورخه ۹۹۶ق.

- نسخه شماره ۸۱: جوامع الأدوية المفردة و المركبة، تألیف عمادالاسلام فارسی، مورخه ۹۸۱ق.

- نسخه شماره ۹۹: تحریر الأحکام، تألیف علامه حلّی، مورخه ۷۵۹ق، شیخ آقابزرگ تهرانی در صفحه آخر آن نوشته: «انّ هذه من أنفس النسخ».

- نسخه شماره ۱۰۹: تبصرة المنتبه فی تحریر المشتبه، تألیف ابن حجر عسقلانی (۸۵۲ق) به خط یوسف بن حجر در ۱۴ رمضان ۸۸۵ق.

- نسخه شماره ۱۱۴: حزر الامانی و وجه التهانی = الشاطیبه، مورخه ۸۰۳ق.

در خاتمه یاد می‌کنم از مرجع فرهنگ‌بان مرحوم آیت الله العظمی مرعشی نجفی^۲ که زحمات و خدمات بی‌دریغش در گردآوری، حفظ و نشر مخطوطات اسلامی بر کسی پوشیده نیست.

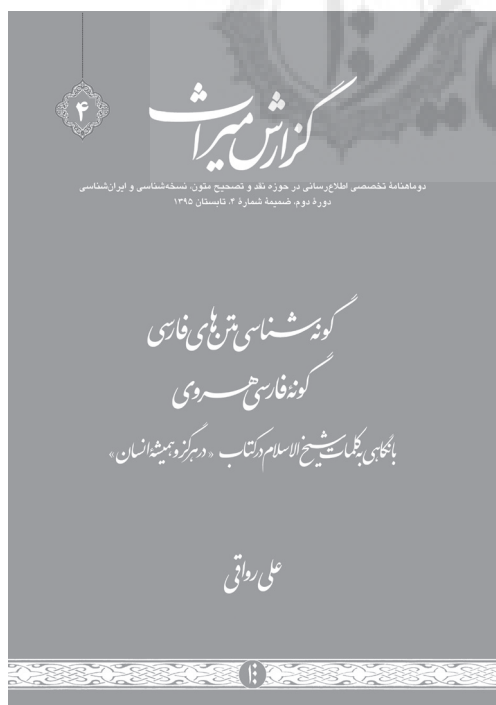

نتیجه‌ای که می‌خواهم از این نقد صریح بگیرم، نمایاندن ضرورت بازنگری و بازبینی فهرست‌هایی است که دوستان تازه‌وارد به عرصه فهرست‌نویسی تنظیم می‌کنند و تأکید بر اینکه شتاب در چاپ چنین فهرسی، به آنجا می‌رسد که علامه روضاتی^۱ و علامه عبدالحسین حایری^۲ می‌فرمودند: این روزها فهرست‌هایی چاپ می‌شود که اگر کسی بآید آن‌ها از غصه تقاضای مرگ برای خود کند، ملالی بر او نخواهد بود. همچنین یکی از دوستان کتابشناس ما می‌گفت: چنین فهرست‌هایی را باید هر چه زودتر خمیر کرد! پس آبروی فهرست‌نگاری و فهرست‌نگاران را حفظ کنیم و حق نسخه‌ها را، که گنج‌های بازمانده از دانشوران فرهنگ‌ساز ما هستند، به‌خوبی ادا نماییم و با اهمال‌کاری سبب سردرگمی پژوهشگران نشویم.

در این فهرست چند نسخه معرفی شده است که یادداشت و امضای مرحوم آیت‌الله مرعشی نجفی^۳ در آن مشاهده می‌شود. ایشان قبل از تأسیس رسمی کتابخانه عمومی شان، نسخه‌های فراوانی را به کتابخانه‌های مختلف اهدا کرده‌اند.

- نسخه شماره ۳: الجعفریة، محقق کرکی؛
- نسخه شماره ۵: مختصر المعانی، تفتازانی؛
- نسخه شماره ۷: الأربعون حدیثاً، شیخ بهایی؛
- نسخه شماره ۱۲: مغنی اللیب، ابن هشام؛
- نسخه شماره ۳۶: عوائد الایام، نراقی؛
- نسخه شماره ۱۰۴: امالی، شیخ صدوق؛
- نسخه شماره ۱۰۸: تلخیص المفتاح، قزوینی؛
- نسخه شماره ۱۱۱: من لایحضره الفقیه، شیخ صدوق؛
- نسخه شماره ۱۱۳: روضة الصفا، میرخواند؛
- نسخه شماره ۱۲۰: شرح نهج البلاغه، ابن ابی‌الحدید.

۲. نقد و بررسی شماری از واژه‌های «کلمات شیخ الاسلام» و سنجش آن‌ها با دیگر متن‌های حوزه هرات.
۳. ویژگی‌های واژگانی کتاب بخشی از تفسیری کهن به پارسی.
۴. بررسی واژگانی و ساختاری ویژه گونه هروی.
۵. آیا خواجه عبدالله انصاری تفسیری داشته است؟

ضمیمه‌های گزارش میراث

گونه‌شناسی متن‌های فارسی
گونه فارسی هروی

با نگاهی به کلمات شیخ الاسلام در کتاب «در هرگز و همیشه انسان»

علی رواقی

در این ضمیمه با نگاهی به کلمات خواجه عبدالله انصاری در کتاب در هرگز و همیشه انسان (به تصحیح محمد رضا شفیعی کدکنی، تهران، سخن، ۱۳۹۴) به بررسی گونه فارسی هروی پرداخته شده و ویژگی‌های واژگانی و ساختاری و آوایی این گونه زبانی بررسی شده است. این اثر در پنج بخش نگاشته شده است:

۱. ویژگی‌های واژگانی «کلمات شیخ الاسلام» در کتاب در هرگز و همیشه انسان با نگاهی به دیگر آثار خواجه عبدالله انصاری.